

L'ESPLENDOR DELS CASTELLS MEDIEVALS CATALANS

Dossier de premsa

EXPOSICIÓ

Del 6 de setembre de 2018
al 3 de febrer de 2019

Museu d'Arqueologia de Catalunya
Barcelona

L'any 2016 es van iniciar els contactes entre el Museu d'Arqueologia de Catalunya i el Museo del Jade i de la Cultura Precolombina de San José de Costa Rica. D'aquests primers contactes va sorgir la idea d'un intercanvi d'exposicions, que es va concretar amb la inauguració al Museu d'Arqueologia de Catalunya a Barcelona de l'exposició "Xamans i esperits. Tresors del Museo del Jade de Costa Rica" i simultàniament l'exposició "L'esplendor dels castells medievals catalans" al Museo del Jade de San José de Costa Rica. Aquest projecte d'intercanvi expositiu entre el Museo del Jade i el Museu d'Arqueologia de Catalunya va obtenir la Declaració d'Interès Cultural per part de la Presidència de la República de Costa Rica i el Ministerio de Cultura y Juventud. L'Institut Ramon Llull, coorganitzador de la mostra, ha permès que el MAC impulsi d'una forma més intensa la projecció i difusió exterior del ric patrimoni català i promogui les relacions i iniciatives conjuntes amb institucions i organismes de caràcter cultural.

Aquest projecte d'intercanvi conclou amb la inauguració al Museu d'Arqueologia de Catalunya, a Barcelona, de l'exposició "L'esplendor dels castells medievals catalans", ampliada i renovada museogràficament per adaptar-se millor als públics, espais i singularitats del MAC.

L'ESPLENDOR DELS CASTELLS MEDIEVALS CATALANS

“L'esplendor dels castells medievals catalans”, comissariada per Jordi Tura (director del Museu Etnològic del Montseny, la Gubella) està estructurada en una presentació i set àmbits temàtics: els orígens de l'arquitectura dels castells al nord-est de la península Ibèrica, el símbol d'una nova organització territorial, el castell com a manifestació arquitectònica de la consolidació del poder feudal, els castells com a testimonis d'una època d'expansió econòmica i reafirmació del poder reial, i el castell de Montsoriu.

ÍNDEX

Àmbit 1

Presentació
El castell com a eix d'un relat
La imatge dels castells medievals
L'abandonament i recuperació dels castells
Historicisme arquitectònic
Reivindicació social

Àmbit 2

Els orígens de l'arquitectura dels castells al nord-est de la península Ibèrica

Influència de diferents models arquitectònics
La recerca sobre models preexistents
De la romanització al període visigot
Les fortificacions del període carolingi al nord de Catalunya
Les grans fortificacions musulmanes

Espai 3

El símbol d'una nova organització territorial

La decadència d'un imperi
La configuració d'un nou escenari territorial
Un símbol de domini
Els castells roquers i la seva evolució entre el segle X i principis del segle XI
Un cas singular: el castell de Mur

Àmbit 4

El castell com a manifestació arquitectònica de la consolidació del poder feudal

L'arquitectura del castell com a metàfora d'un model d'organització política, econòmica i social
Els castells de frontera
Un cas singular: el castell de Llordà
Els nous poders territorials: els ordes militars
Un paper clau en l'expansió del poder comtal
Un nou model: el castell amb pati central
Un cas singular: el castell de Miravet

L'ESPLENDOR DELS CASTELLS MEDIEVALS CATALANS

Àmbit 5

Testimonis d'una època d'expansió econòmica i reafirmació del poder reial

L'evolució dels castells al llarg dels segles XIII i XIV

Un nou horitzó en l'arquitectura dels castells: el castell palau d'època gòtica

El castell com a espai de vida quotidiana

Un cas singular: el castell del Montgrí (una fortificació inacabada)

Àmbit 6

Castell de Montsoriu

Cinc segles d'història de l'arquitectura en una sola construcció

Un tresor arqueològic

Àmbit 7

Nous horitzons polítics i econòmics i avanç de les tècniques militars

Els castells medievals entre l'abandonament i la transformació

Altres perspectives geoestratègiques. El paper de la monarquia hispànica

Un cas singular: el castell de Salses

Després dels castells medievals. Un innovador model de fortificació: la traça italiana del segle XVI

Un disseny adaptat al poder dels estats d'època moderna

La fortificació de la vila de Roses

Castells de pel·lícula (vídeo)

Quants castells tenim al cap gràcies a les pel·lícules?

Castells reals, castells imaginats, de dibuixos animats...

Mercès al cinema i la literatura, els castells formen part de la nostra vida quotidiana.

En aquest vídeo es proposa al visitant un viatge per la màgia del cinema i els castells.

Gerra

Màscara

L'ESPLENDOR DELS CASTELLS MEDIIEVALS CATALANS

Àmbit 1

Presentació

El castell com a eix d'un relat

La imatge dels castells medievals

L'abandonament i recuperació dels castells

Historicisme arquitectònic

Reivindicació social

PRESENTACIÓ

Catalunya, com a terra de frontera al llarg de bona part de l'edat mitjana, constitueix un espai privilegiat per observar, estudiar i comprendre l'evolució dels castells. Més encara quan aquest territori, per la seva ubicació geogràfica i el context històric de confrontació-relació entre dos cultures —la musulmana i la cristiana, molt potents, però permeables—, esdevindrà un escenari d'intercanvi de coneixements i avenços tècnics.

De les manifestacions d'aquests avenços, l'arquitectura en serà testimoni de primer ordre i, específicament, en un escenari de conquesta i reorganització territorial, l'arquitectura militar esdevindrà un àmbit rellevant.

EL CASTELL COM A EIX D'UN RELAT

Pocs elements del patrimoni arquitectònic exerceixen un poder de seducció social tan important com els castells.

No és estrany, doncs, que els testimonis d'aquestes construccions que ens han arribat fins als nostres dies, com a elements visibles i rellevants del propi paisatge que són, hagin excitat la imaginació de les comunitats humanes dels seus voltants amb una gran multiplicitat de manifestacions en molts casos vinculades al que anomenem patrimoni immaterial: llegendes, toponímia... però també com a eixos de relats mífics respecte als orígens i la identitat d'aquestes comunitats.

LA IMATGE DELS CASTELLS MEDIATEVALS

De la mateixa manera que tendim a reduir i homogeneïtzar conceptes complexos per tal de facilitar-ne la seva interpretació, respecte als castells ha passat una cosa molt semblant.

Quan parlem de *castell*, en termes generals, fem referència a una fortificació militar destinada al control, defensa, explotació de recursos i domini d'un territori. A partir d'aquí, el seu aspecte, dimensions, ubicació, materials, elements arquitectònics, etc. poden ser molt diversos i depenen de molts factors: moment de la seva construcció, adaptació a un entorn topogràfic, disponibilitat de recursos i matèria primera per a la seva edificació, adaptació a usos concrets, com són la funció residencial o a l'allotjament de tropes, etc.

La realitat d'aquestes fortificacions, per tant, és en essència heterogènia, malgrat que en termes generals es pot traçar una línia evolutiva en funció dels avenços de la tecnologia militar i l'adaptació d'aquestes estructures arquitectòniques a aquests avenços, amb un punt d'inflexió determinant que transformarà d'una manera radical l'aspecte dels castells: el desenvolupament de les armes de foc i l'ús de l'artilleria a partir sobretot de la segona meitat del segle XIV i el segle XV.

L'ESPLendor DELS CASTells MEDIEVALS CATALANS

ABANDONAMENT I RECUPERACIÓ DELS CASTells

Perduda en gran part la seva funció militar, a partir del segle XVI, molts castells d'origen medieval entraran en un període de decadència i abandonament. Es mantindran, això sí, testimonis d'aquestes construccions per a usos residencials amb clars exponents sovint d'influència renaixentista a la península Ibèrica, com són Manzanares el Real, La Mota, Coca, Olite, Belmonte, etc, aixecats entre el segle XV i XVII i amb testimonis notables a Catalunya a les comarques de la Segarra i l'Urgell: Montcortès, Ciutadilla, Montclar, etc.

HISTORICISME ARQUITECTÒNIC

A partir de la segona meitat del segle XIX, coincidint amb la Renaixença i la consolidació de l'ideal romàntic d'exaltació patriòtica i d'interès pel passat i els temes històrics, s'observà, sovint sota el patrocini d'una burgesia culta, el desenvolupament de moviments arquitectònics com l'historicisme o el mateix Modernisme, inspirats moltes vegades en l'època medieval, que deixaren nombrosos testimonis sobre antics castells, transformats sovint en residència senyorial: Requesens, Peralada, Santa Florentina, Castelldefels, Castellet de Foix, Montesquiu, Balsareny, etc.

Entre els anys cinquanta i setanta del segle XX, i a redós d'una situació econòmica favorable, trobem noves iniciatives de recuperació patrimonial, ja sigui per part de propietaris privats —Castell de la Roca del Vallès, Montsonís (Seu de la Fundació Castells Culturals de Catalunya)—, o per iniciativa de l'estat espanyol, on destaca la construcció dels Paradores Nacionales de Turismo, amb dos grans exemples a Catalunya: la Suda de Tortosa i el castell de Cardona.

REIVINDICACIÓ SOCIAL

A partir del darrer quart del segle XX, sovintejaran iniciatives de recuperació, moltes vegades vinculades a moviments reivindicatius de caire associatiu, i desenvolupades cada vegada més amb criteris conservacionistes i amb una tasca prèvia de recerca arqueològica. Dintre d'aquestes iniciatives destaquen nombroses actuacions empreses per municipis amb el patrocini de les diputacions, consells comarcals o la mateixa Generalitat de Catalunya, amb exemples tan emblemàtics com el castell de Mur, Miravet, Claramunt, Llordà o Montsoriu, per citar només alguns exemples.

Castell de Requesens

Capitell. Museu de la Mediterrània

L'ESPLENDOR DELS CASTELLS MEDIJEVALS CATALANS

Àmbit 2

ELS ORÍGENS DE L'ARQUITECTURA DELS CASTELLS AL NORD-EST DE LA PENÍNSULA IBÈRICA

Influència de diferents models arquitectònics

La recerca sobre models preexistents

De la romanització al període visigot

Les fortificacions del període carolingi al nord de Catalunya

Les grans fortificacions musulmanes

El terme *castell* té l'origen en la paraula *castellum*, diminutiu de *castrum*, o lloc fortificat.

Els testimonis d'aquestes construccions ocupades en context medieval i que han arribat fins als nostres dies en molts casos presenten un origen que habitualment s'ha situat entre el segle X i inicis del segle XI, malgrat que les dades més recents aportades per la recerca arqueològica suggereixen en alguns indrets una datació anterior que es podria remuntar a les darreries del segle VII i principis del segle VIII, com és el cas de la torre de Vallferosa o de la muralla del poblat de l'Esquerda.

INFLUÈNCIA DE DIFERENTS MODELS ARQUITECTÒNICS

Molt s'ha discutit sobre l'origen d'aquestes construccions i les influències arquitectòniques que serviren de model per bastir-les en contextos altmedievals.

Una part dels dubtes que actualment encara es tenen es deuen al coneixement encara molt limitat de les construccions corresponents al període comprès entre els segles VII i IX, just en el període que correspon a l'ocupació visigòtica, andalusina i Carolíngia, amb els canvis i pervivències en l'organització territorial que aquestes diferents ocupacions semblen haver propiciat i de les quals l'arquitectura militar constitueix un testimoni privilegiat.

Segurament i atenent al context històric en el qual es desenvoluparen aquestes edificacions, cal tenir en compte la suma de diversos factors que intervingueren en la seva construcció i el seu aspecte final: en primer lloc, la seva funcionalitat; en segon lloc, la disponibilitat de recursos econòmics i de matèria primera per a la seva construcció, i finalment, les influències o models arquitectònics que s'utilitzaran per al seu aixecament i que no fan referència exclusivament a models coetanis, sinó també a l'existència de realitats preexistents.

LA RECERCA SOBRE ELS MODELS PREEXISTENTS

En aquest cas concret, tot i que de manera limitada, ens han perviscut testimonis procedents de la romanització que seran reutilitzats en època medieval. Concretament, més enllà de les espectaculars defenses de la ciutat de Barcino o casos com Girona, que mantingueren en funcionament les seves muralles, cal fer esment de les torres habitualment ubicades cronològicament en època romano-republicana, com el castell de Falgars (Beuda), la torrasa del Moro (Llinars del Vallès) o la torre de la Mora (Sant Feliu de Buixalleu).

Un altre exemple d'aquestes preexistències d'època tardoantiga el tenim en el Castellum Fractum (Sant Julià de Ramis), fortificació aixecada entre mitjans del segle IV i principis del segle V, i que possiblement va estar en ús fins al segle VII, en època visigòtica.

Finalment, corresponent al període visigot, i en l'àmbit de les fortificacions, a més del conegut poblat del Puig de les Muralles de Puig Rom (Roses), ocupat entre les darreries del segle VI i el segle VIII, cal destacar les noves

L'ESPLENDOR DELS CASTELLS MEDIEVALS CATALANS

perspectives que en l'àmbit de la recerca ofereixen la torre de la Vallferosa (Torà) i la muralla de l'Esquerda (Roda de Ter).

LES FORTIFICACIONS DEL PERÍODE CAROLINGI AL NORD DE CATALUNYA

L'ocupació carolíngia del nord de Catalunya deixa testimonis de refortificacions, com succeeix a la ciutat de Girona, o reocupacions d'antigues fortificacions romanes, com és el cas de la torre de la Mora a Sant Feliu de Buixalleu.

Malgrat tot, els testimonis de construccions militars d'aquest període, tot i els avenços dels darrers anys, són encara limitats: el Castellum Velloso al puig de Sant Andreu (Ullastret), el castellot de Viver (Berguedà), el castell de Bufalaranya (Roses), l'Esquerda (Roda de Ter), Perelada (Alt Empordà).

Es tracta de fortificacions ubicades en llocs enturonats i de fàcil defensa, adaptades a la topografia i generalment construïdes en pedra del lloc, tot i que amb alguns exemples de construccions en fusta, com és el cas de la torre de l'Esquerda, o que combinen els dos materials, com el castellot de Viver.

LES GRANS FORTIFICACIONS MUSULMANES

En el context de les construccions militars corresponents als segles VIII-X, els exemples més desenvolupats que ens han arribat fins als nostres dies cal cercar-los a la zona sud i est del Principat, en el context del món andalusí.

Les sudes o alcassabes de Tortosa i Lleida, així com les fortificacions de Balaguer, a les quals podríem sumar castells amb un origen andalusí, com és el cas de Miravet, Ulldecona, Mora d'Ebre, entre d'altres, constitueixen, tot i que transformats en èpoques posteriors, exemples de l'avenç de la poliorcètica andalusina respecte al que observem en els comtats cristians del nord i, per extensió, al que podem veure en la major part de l'Europa Occidental.

Evidentment, la influència d'aquestes construccions serà determinant en les construccions militars de certa rellevància que s'aixecaran en el nostre país en un ampli període, que va, com a mínim, entre els segles X i XIII.

Castell Formós (Balaguer)

Daga

L'ESPLENDOR DELS CASTELLS MEDIIEVALS CATALANS

Àmbit 3

EL SÍMBOL D'UNA NOVA ORGANITZACIÓ TERRITORIAL

La decadència de l'Imperi carolingi

La configuració d'un nou escenari territorial

El símbol d'un domini

Els castells roquers i la seva evolució entre el segle X i principis del segle XI

Un cas singular: el castell de Mur

La conquesta dels territoris del nord de Catalunya per part dels exèrcits francs, entre les darreries del segle VIII i principis del segle IX, suposà la implantació d'un model d'organització territorial sobreposat en alguns casos a pre-existències que podrien retrocedir fins a l'època visigòtica, en el marc geogràfic de l'anomenada Marca Hispànica, terme emprat per designar el conjunt de territoris sota el domini carolingi que constituïen la frontera i una primera línia de defensa de l'imperi vers les incursions sarraïnes provinents del califat de Còrdova.

Aquest àmbit geogràfic s'estructurà administrativament en comtats, amb una capital que sovint era també seu episcopal, amb la qual cosa esdevenia el centre polític i religiós.

Al capdavant d'aquests comtats i per designació de l'emperador, s'establí un comte, que com a representant del monarca dirigia els afers administratius i fiscals, la justícia i l'exèrcit. Aquesta estructura de govern territorial comp-tava també, en els àmbits més preeminents, amb la presència dels vescomtes, veritables lloctinents dels comtes i els vicaris (transformats posteriorment en veguers) amb la funció de defensar un territori adscrit a un castell.

LA DECADÈNCIA D'UN IMPERI

Amb la disgregació progressiva de l'Imperi carolingi al llarg del segle IX i l'augment de l'autonomia dels poders territorials representats pels comtes, en el segle X els títols comtals passen a ser hereditaris, cosa que testimonia clarament aquest procés d'atomització del poder, amb la conseqüent pèrdua de control i influència del poder central vers els poders territorials.

El punt d'inflexió definitiu succeí a les darreries del segle X, després de la presa de Barcelona per les tropes d'al-Mansur el 985 i la petició d'ajut per part del comte Borrell II, que no fou atesa per la monarquia carolíngia. L'entronització posterior d'Hug Capet (987) com a rei dels francs trencà definitivament la legitimitat dinàstica i els vincles jurídics que fins a aquell moment havien tingut els comtats de la Marca respecte de la monarquia franca.

LA CONFIGURACIÓ D'UN NOU ESCENARI TERRITORIAL

Malgrat que el poder comtal s'exercia des d'una capital que actuava com a centre polític i religiós, la base econò-mica del sistema era eminentment rural.

Demogràficament, al costat d'aquests nuclis de poder que aglutinaven una part de la població, coexistia un model de poblament semidispers en vil·les i vilars amb unes poques desenes d'habitants.

Cal no oblidar també que en aquest escenari s'hi sumava el fet d'estar inscrit en un territori de frontera. Una frontera que al llarg del segle X avançarà vers la línia del Foix amb enclavaments estratègics importants com Olèrdola, però que malgrat les defenses aixecades pels comtes de Barcelona restarà sotmesa a freqüents ràtzies i no serà fins al se-gle següent que aquesta línia de frontera es consolidarà en el límit del Gaià poc més de cinquanta quilòmetres al sud.

L'ESPLENDOR DELS CASTELLS MEDIEVALS CATALANS

Davant la realitat d'una societat fortament militaritzada en un escenari de reorganització del poblament i de l'estructura mateixa de poder, en què en ocasions els comtes són incapaços d'imposar la seva autoritat davant vescomtes, veguers i castlans, prendrà força un element que caracteritzarà el paisatge territorial d'aquests segles: el castell.

UN SÍMBOL DE DOMINI

El castell, més enllà de configurar una estructura arquitectònica adaptada a un conjunt de funcions respecte a les necessitats de defensa i control, que ha de complir en territori de frontera, constitueix un símbol per la seva presència física en el paisatge.

Aquest símbol va més enllà d'indicar la presència d'un poder, constitueix l'element més visible d'una organització territorial, representada per l'existència d'un terme. El castell és, per tant, la manifestació arquitectònica del control de l'entramat econòmic i social que sustenta la societat dels darrers temps de l'alta edat mitjana. És, així doncs i en essència, un símbol de domini, entès en la seva perspectiva més àmplia.

ELS CASTELLS ROQUERS I LA SEVA EVOLUCIÓ ENTRE EL SEGLE X I PRINCIPIS DEL SEGLE XI

La fesomia dels castells corresponents al període comprès entre el segle X i inicis del segle XI està en consonància amb les funcions que ha de desenvolupar de defensa, control territorial i residència, però la seva aparença també està relacionada amb la posició que ocupa en l'estructura del mateix sistema d'organització territorial en què està inscrit i també en la capacitat econòmica del seu propietari.

Per tant, no podem parlar d'una única tipologia de castell, sinó d'una diversitat que en el seu graó inferior tindria com a exponent la torre aïllada.

Aquestes torres, en general de maçoneria i en alguns casos reedificades a partir d'edificis anteriors, presenten habitualment forma circular i diàmetres variables, que majoritàriament se situen entre els set i els deu metres, amb alçades també diverses d'entre dotze i trenta metres, i amb una divisió interna en diferents plantes separades per trespolos de fusta i una porta d'accés a l'alçada de la segona o tercera planta.

L'estructura primigènia que constitueix la torre podia evolucionar cap a l'existència d'un petit clos amb muralles, adaptades a la topografia del lloc. A l'interior seu s'hi podia construir una capella, una cisterna d'aigua o edificacions secundàries vinculades a les necessitats que el castell hagués de complir.

Torre de la Vallferosa (Torà)

Plat

L'ESPLENDOR DELS CASTELLS MEDIEVALS CATALANS

UN CAS SINGULAR: EL CASTELL DE MUR

Amb una estructura arquitectònica definida per un perímetre murat adaptat a la topografia del lloc, que li confereix la forma de buc de vaixell, i amb una longitud de trenta-un metres, el castell de Mur representa, pel seu estat de conservació, un exemple excepcional de construcció militar dels segles X-XI.

L'ESPLENDOR DELS CASTELLS MEDIEVALS CATALANS

Àmbit 4

El castell com a manifestació arquitectònica de la consolidació del poder feudal

Els castells de frontera

El castell com a metàfora d'un model d'organització política, econòmica i social

Un cas singular: el castell de Llordà

Els nous poders territorials: els ordes militars

Un cas singular: el castell de Miravet

Des de la perspectiva de la poliorcètica, l'evolució dels castells catalans entre la segona meitat del segle XI i la primera meitat del segle XIII serà important.

A aquest fet hi contribuirà d'una manera decisiva un context històric definit per diferents factors, com seran la consolidació dels poders feudals territorials i l'afebliment polític dels regnes de taifes islàmics una vegada desmembrat el califat.

En l'àmbit de l'arquitectura militar, la situació de pujança econòmica i l'acceleració de l'expansió territorial sobre les terres dels regnes andalusins comportaran el desenvolupament d'un nou tipus de castell fortament influenciat per les construccions militars islàmiques desenvolupades un segle abans.

L'ARQUITECTURA DEL CASTELL COM A METÀFORA D'UN MODEL D'ORGANITZACIÓ POLÍTICA, ECONÒMICA I SOCIAL

L'arquitectura del castell romànic, com a element plenament funcional, constitueix en si mateixa una metàfora del conjunt d'elements que defineixen la societat medieval des d'una perspectiva política, social, econòmica, militar i simbòlica.

Des de la perspectiva econòmica, el castell exerceix com a centre de domini territorial i de concentració de recursos i excedents (que es tradueix en la presència de sitges i cellers per guardar aquesta producció). La seva dimensió social l'observem, entre d'altres, en la seva funció com a espai de refugi i protecció en compliment dels pactes de vassallatge que regien la relació entre el senyor i els pagesos (construcció d'albacars). En tant que habitatge d'un veguer o castlà que actuava com a representant del poder territorial exercit per comtes i vescomtes, compleix la funció d'habitatge (presència d'un palau o habitacions). I finalment, la funció simbòlica està representada per la seva posició en el paisatge, per l'existència habitual d'una capella com a element de sacralització de l'espai arquitectònic i per la seva pròpia disposició arquitectònica en dos recintes o més: un de superior amb el palau (recinte sobirà) i un d'inferior destinat a acollir el poble (recinte jussà), representació gràfica de l'estructura social de la societat medieval.

ELS CASTELLS DE FRONTERA

Al llarg del segle XI, la frontera entre els regnes cristians i l'Islam avançarà cap al sud, en un procés que culminarà entre els anys 1148 i 1149 amb la presa de les dues capitals musulmanes, Tortosa i Lleida.

En aquest període de conquesta territorial, que durarà un segle i mig, les fortificacions, que partiran en molts casos de la torre original i en altres de la remodelació d'antigues estructures defensives andalusines, s'aniran fent més complexes.

L'ESPLENDOR DELS CASTELLS MEDIEVALS CATALANS

La manifestació d'aquests canvis la trobarem plasmada en l'evolució del que habitualment s'anomenen castells de frontera, amb exemples tan notables com són el castell de Claramunt (la Pobla de Claramunt), vinculat a les famílies Claramunt-Cardona, i el castell de Llordà (Isona i Conca de Dellà), residència d'Arnau Mir de Tost.

La concreció arquitectònica d'aquests castells entre la segona meitat del segle XI i la primera meitat del segle XII es pot resumir en la presència d'un nucli central amb la residència senyorial (recinte sobirà) i un segon perímetre emmurallat i protegit per bestorres (recinte jussà). En essència, aquest tipus de castell entronca clarament amb el model de fortificacions andalusines: amb el castell o alcàsser i l'albacar inferior establert com a nucli de refugi per a la població, serveis per al castell o espai per allotjar-hi tropes.

UN CAS SINGULAR: EL CASTELL DE LLORDÀ

El castell de Llordà (Isona i Conca de Dellà, Pallars Sobirà) està ubicat en un punt estratègic, amb un ampli domini visual sobre la major part de la comarca.

Del castell se'n tenen notícies des del segle X, tot i que l'actual no apareix documentat fins a l'any 1033.

Propietat dels comtes d'Urgell, fou donat a canvi de dos mil sous a Arnau Mir de Tost i la seva muller Arsenda. Fou aquest noble qui sembla que portà a terme una profunda remodelació del castell, amb l'objectiu de convertir-lo en la seva residència i amb capacitat per poder allotjar-hi una guarnició important.

Arnau Mir de Tost fou fundador del vescomtat d'Àger. Després de la seva mort el 1072, el vescomtat passà a mans de la seva filla Lletgarda, casada amb Ponç Guerau de Cabrera, vescomte de Girona.

ELS NOUS PODERS TERRITORIALS: ELS ORDES MILITARS

En el període comprès entre mitjans del segle XI i el primer quart del segle XII es crearan, amb l'objectiu inicial d'actuar en defensa dels llocs sants i els peregrins que arribaven a Terra Santa, els ordes militars dels hospitalers (Orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem) i els templers (Orde del Temple de Jerusalem), màxims exponents, juntament amb l'Orde del Sant Sepulcre i el de Sant Jordi d'Alfama, dels diferents ordes militars que actuaren a Catalunya al segle XII i principis del segle XIII.

L'ESPLENDOR DELS CASTELLS MEDIEVALS CATALANS

Subjectes directament a la jurisdicció pontifícia, en el cas dels templers, la seva presència a Catalunya s'inicià amb Ramon Berenguer III i tindrà una rellevància notable durant el regnat de Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona i príncep d'Aragó, que es mantindrà fins a la presa del castell de Miravet per part de les tropes reials a les darreries de l'any 1308.

Aquests ordes tingueren un paper destacat, sobretot a partir de mitjans del segle XII, en la defensa de la frontera, la conquesta de les ciutats de Tortosa i Lleida, i la presa de diferents fortificacions de la línia de l'Ebre, per la qual cosa foren àmpliament recompensats amb donacions comtals de terres i castells, sobretot a la Catalunya Nova, com és el cas de Gardeny a les terres de Lleida i Miravet i Amposta a l'Ebre.

UN CAS SINGULAR: EL CASTELL DE MIRAVET

El castell de Miravet (Ribera d'Ebre), situat estratègicament sobre un meandre del riu Ebre, està considerat com una de les construccions militars més rellevants dels segles XII-XIII a Catalunya i una de les millors mostres de l'arquitectura militar templera a Europa.

El castell fou erigit per l'Orde del Temple aprofitant les restes d'una fortificació andalusina anterior, poc després de la presa d'aquestes terres per Ramon Berenguer IV.

Arquitectònicament, tot i que amb transformacions posteriors, presenta els trets essencials d'un nou tipus de fortificació desenvolupada a partir de la presència d'un pati central i amb diferents recintes annexos.

Habitualment s'ha buscat l'origen d'aquest model de castell en l'experiència poliorcètica acumulada pels ordes militars a Terra Santa. En el cas de la península Ibèrica, a aquest fet, relativament cert en el cas de bona part dels castells aixecats en aquest període a l'Europa Occidental, cal afegir-hi un matís prou important com és l'experiència de les construccions militars andalusines aixecades dos segles abans. A partir d'aquí, les raons també s'han de buscar en el mateix sentit de l'orde militar i en les regles monàstiques que aquests ordes obeïen, amb la qual cosa el castell també es configura com un espai conventual.

Foto: Aviotec

L'ESPLENDOR DELS CASTELLS MEDIIEVALS CATALANS

Àmbit 5

Testimonis d'una època d'expansió econòmica i reafirmació del poder reial

L'evolució dels castells al llarg dels segles XIII i XIV

Un nou horitzó en l'arquitectura dels castells: el castell palau d'època gòtica

El castell com a espai de vida quotidiana

Un cas singular: el castell del Montgrí

Els segles XIII i XIV constitueixen, en termes generals i en el context de la història de Catalunya, una època d'expansió, tant des de la perspectiva territorial com també econòmica. Les conquestes de València i les Illes Balears i el control sobre Sardenya i Sicília convertiren la Corona catalanoaragonesa en una veritable potència mediterrània.

Des d'una perspectiva política i social, serà en aquest període quan la monarquia aconseguirà de manera progressiva imposar la seva autoritat sobre el conjunt de la noblesa territorial. Paral·lelament serà també al llarg dels segles XIII i XIV quan veurem consolidar-se els poders municipals entre la noblesa i la corona, i a partir de diferents privilegis que en garanteixen l'autonomia.

Serà en aquests segles quan l'arquitectura militar medieval assolirà la seva màxima expressió, representada per la fortificació de les principals ciutats, com és el cas de Barcelona o Girona. Aquest procés de millora de les defenses també afectarà diferents viles del país, amb testimonis tan notables com Montblanc, Hostalric o Tossa de Mar.

L'EVOLUCIÓ DELS CASTELLS AL LLARG DELS SEGLES XIII I XIV

Ja hem vist com des de les darreries del segle XI i durant el segle XII, els principals castells del país varen iniciar un procés de desenvolupament que en termes generals consistí en la definició de dos recintes diferenciats, seguint el model de les fortificacions islàmiques, amb l'augment conseqüent del volum de la superfície construïda.

Aquest augment de la mida de les fortificacions anirà acompanyat de millores en els sistemes de defensa i la creació de nous recintes de muralles protegits per bestorres en els angles i entre trams llargs de cortines, i la re-fortificació del nucli central del castell (el *donjon* de les fortificacions franceses), concebut com un recinte autònom dins la mateixa fortificació.

Al llarg dels segles XIII i XIV, es consolidarà aquest model de castell amb la construcció de barbicanes, el sobreixecament de muralles, torres i bestorres, l'atalussament de la base de les muralles i el doblament del gruix dels seus murs, cosa que permetrà, a més d'augmentar-ne la resistència, la creació de passos de ronda perimetrals i adarbs. Aquest disseny al mateix temps servirà per millorar les possibilitats de defensa des de la part superior de les fortificacions, amb la protecció que oferien merlets, corseres i verdesques.

UN NOU HORITZÓ EN L'ARQUITECTURA DELS CASTELLS: EL CASTELL PALAU D'ÈPOCA GÒTICA

El castell, més enllà de seva funció militar, s'ha d'interpretar també com un reflex de la societat que el va desenvolupar. Seria, per tant, un error veure el castell com un element aïllat de la realitat econòmica i social que l'envoltava.

El reflex més clar d'aquesta relació el trobarem en el castell palau d'època gòtica. Aquest model de castell es basarà generalment a partir d'un pati central, cosa que implicarà la regularització prèvia del terreny i l'adaptació de la topografia sobre la qual es bastirà el castell.

L'ESPLENDOR DELS CASTELLS MEDIEVALS CATALANS

Ja s'ha comentat en analitzar els castells dels ordes militars, la configuració de les fortificacions a partir d'un veritable pati disposat a manera de claustre en què s'obrien les diferents habitacions i àmbits del recinte.

Aquest tipus de castell servirà en molts aspectes com a model per al castell palau gòtic que trobarem àmpliament desenvolupat sobretot entre les darreries del segle XIII i el segle XIV, amb exemples tan notables com el castell de Bellver (de planta circular) a Mallorca o el Palau dels Reis de Mallorca a Perpinyà. Sovint aquest castell serà dissenyat per encabir amplis espais de representació, com són aules o sales nobles amb cobertes sustentades per arcs diafragmàtics, amb amplis finestrals de festejadors biforats i triforats, amb la presència de llars de foc monumentals, latrines vinculades als àmbits d'habitació, etc. Estem parlant, per tant, d'un castell que representa també l'estatus social, polític i econòmic del seu propietari.

EL CASTELL COM A ESPAI DE VIDA QUOTIDIANA

A partir de la documentació escrita que ens ha arribat en forma d'inventaris, però especialment també mercès a l'arqueologia, podem conèixer avui en dia un aspecte absolutament transcendent dels castells com és el de la vida quotidiana que s'hi desenvolupava. Partint d'aquests inventaris podem conèixer la disposició i la funció dels espais, i també la presència d'elements mobles.

Els llibres de cuina representen un extraordinari document per conèixer un àmbit tan important com és el de l'alimentació de les classes nobles. Amb exemples tan notables a Catalunya com el *Llibre de Sent Soví* (segle XIV) o el *Llibre de Coch* del mestre Robert (segle XVI).

Finalment, l'arqueologia ens permet recuperar els testimonis materials de la vida quotidiana, ja sigui a través de l'estudi de la ceràmica, dels objectes de vidre, dels metalls, de la l'fauna i alimentació, de la circulació monetària, de la distribució comercial de productes, etc.

UN CAS SINGULAR: EL CASTELL DEL MONTGRÍ (UNA FORTIFICACIÓ INACABADA)

El castell del Montgrí (Torroella de Montgrí), ubicat al cim del massís que li dona nom, fou aixecat entre els anys 1294 i 1301 pel rei Jaume II.

Tot i que es tracta d'una obra que mai no fou finalitzada, la seva presència integra els trets essencials de l'arquitectura militar gòtica: estructura quadrangular definida a partir d'un pati central, alts murs perimetrals amb torres cilíndriques adossades al seus angles, presència d'un pas de ronda que permet recórrer el perímetre de la fortificació, defensat per merlets, espitlleres i matabans.

Al voltant del pati es devien aixecar les diferents dependències del castell. Aquestes construccions no es varen acabar mai, atesa la consolidació del poder reial sobre les terres del comtat d'Empúries, fet que feia innecessària per tant, la funció per a la qual havia estat dissenyat.

L'ESPLENDOR DELS CASTELLS MEDIEVALS CATALANS

Àmbit 6

Castell de Montsoriu

Cinc segles d'història de l'arquitectura en una sola construcció

Un tresor arqueològic

Montsoriu constitueix un dels millors exemples per observar l'evolució de l'arquitectura militar medieval. A aquest fet hi contribueix especialment la presència d'importantíssims testimonis arquitectònics superposats al llarg de la seva història i que abasten una franja cronològica que s'estén entre els segles X i principis del segle XV.

Un altre element que cal tenir en compte és que, a diferència de moltes altres edificacions medievals que seran profusament remodelades al llarg dels segles XV-XVII, Montsoriu gairebé no patirà modificacions, amb la qual cosa ens trobem davant d'un autèntic fòssil vivent de l'arquitectura gòtica europea del segle XIV.

Aquesta joia arquitectònica ja fou reconeguda pels mateixos cronistes contemporanis, com va ser el cas del cronista Bernat Desclot (segle XIII), que amb motiu de la croada contra Pere el Gran d'Aragó va escriure: “[...] *E en Vallès se tenia lo castell de Montsoriu, qui és un dels bells e dels nobles del món*”.

CINC SEGLES D'HISTÒRIA DE L'ARQUITECTURA EN UNA SOLA CONSTRUCCIÓ

D'una manera semblant a moltes de les grans catedrals europees iniciades en l'edat mitjana, Montsoriu no serà fruit d'una única etapa constructiva. La seva presència és el resultat de l'adaptació constant de la seva arquitectura a les necessitats i els avenços tècnics de l'enginyeria militar de les diferents èpoques que va viure fins a la seva darrera gran etapa constructiva de mitjans del segle XIV, en estil gòtic, que, de fet, li atorga una part important de l'aspecte que encara avui podem admirar, i que al mateix temps el converteix en un dels castells gòtics –originals– més bells d'Europa.

UN TRESOR ARQUEOLÒGIC

Les intervencions arqueològiques dutes a terme en el castell al llarg de les dues darreres dècades han tret a la llum un extraordinari fons arqueològic.

Entre aquestes troballes cal destacar un dels fons de vida quotidiana més espectaculars que s'han localitzat fins ara, corresponent als segles XV i primera meitat del segle XVI.

Aquesta troballa es va fer l'any 2007, en l'excavació de la cisterna de la bestorre est del castell. Es tracta d'un fons format per prop de quatre-cents objectes, molts dels quals es troben en un estat de conservació excel·lent, que constitueixen un dels millors testimonis existents de les formes de vida en els castells en el període de transició entre l'edat mitjana i l'edat moderna, en un moment en què Montsoriu està a punt de ser abandonat definitivament. Es tracta de la darrera gran vaixella del castell, de la qual en aquesta exposició presentem alguns dels objectes més destacats.

L'ESPLENDOR DELS CASTELLS MEDIEVALS CATALANS

Escudella procedent del castell de Montsoriu

L'ESPLENDOR DELS CASTELLS MEDIEVALS CATALANS

Àmbit 7

Nous horitzons polítics i econòmics i avanç de les tècniques militars

Els castells medievals entre l'abandonament i la transformació

Altres perspectives geoestratègiques. El paper de la monarquia hispànica

Un cas singular: el castell de Salses

Després dels castells medievals. Un innovador nou model de fortificació: la traça italiana del segle XVI

Un disseny adaptat al poder de l'estat

La fortificació de la vila de Roses

Els segles XV i XVI representen, en el context de la història de Catalunya i de la Corona d'Aragó, una època convulsa, amb una important crisi econòmica en el principat i amb diferents revoltes i aixecaments populars, com seran la Guerra Civil catalana (1462-1472) o les Germanies a València i les Balears (1519-1523).

Paral·lelament, l'inici de l'edat moderna coincidí amb la consolidació del nou estat monàrquic enfront de l'antic sistema feudal. En aquest període els regnes de Castella i Aragó s'uniren a partir del matrimoni de Ferran i Isabel (1479). La creació i el desenvolupament de l'Imperi hispànic configurà un nou escenari en el qual la tecnologia militar va tenir un paper determinant, sobretot a partir de la generalització de les armes de foc, tant en el combat com en el conjunt de la poliorcètica.

El desenvolupament i la millora de l'artilleria van suposar una transformació radical de les fortificacions. Els antics castells medievals, amb muralles que en ocasions superaven els vint metres d'alçada, es convertiren en blaus fàcils i poc resistents davant les noves armes, cosa que implicà haver de dissenyar un nou tipus de fortificació.

ELS CASTELLS MEDIEVALS ENTRE L'ABANDONAMENT I LA TRANSFORMACIÓ

Perduda en bona part la seva eficàcia defensiva i en un marc econòmic de davallada dels poders territorials representats per la noblesa d'origen feudal, els vells castells restaran obsolets per al desenvolupament de les principals funcions per a les quals foren concebuts: la defensa i d'espai de residència i representació de poder.

La major part d'aquests castells iniciaran una progressiva decadència que acabarà amb l'allunyament dels seus antics propietaris i finalment amb el seu abandonament definitiu. En alguns casos, però, observarem com aquests castells seran profundament remodelats, ja sigui per la seva posició estratègica davant els nous escenaris geopolítics, pels interessos dels seus propietaris perquè esdevinguin residència en territoris de fort dinamisme econòmic, com és el cas dels castells d'Arbeca, Cardona i Montcortès.

Castell de Cardona

L'ESPLENDOR DELS CASTELLS MEDIEVALS CATALANS

Davant del nou mapa geopolític que s'obrirà amb la unificació dels regnes d'Aragó i Castella, i la creació de l'Imperi hispànic amb escenaris de conflicte i conquesta a Europa, la Mediterrània i Amèrica, és evident que la transformació i construcció de noves fortificacions s'ha de veure en relació amb aquesta nova realitat.

Per tant, no és estrany observar com una part important d'aquestes noves fortificacions les trobarem ubicades en relació amb les fronteres, als nous territoris annexats o conquerits per la monarquia, en indrets on per la seva posició estratègica calia consolidar-ne la defensa, o en enclavaments especialment importants per al desenvolupament i la seguretat de línies comercials.

En el cas de Catalunya i específicament en l'àmbit de la frontera amb el regne de França, una de les grans potències enfrontades a la monarquia hispànica, destacarà especialment el cas del castell de Salses.

UN CAS SINGULAR: EL CASTELL DE SALSES

Situat a la vila de Salses, en el territori del Rosselló, fou aixecat entre els anys 1497 i 1503 per iniciativa del rei Ferran el Catòlic, i les obres foren dirigides per Francisco Ramírez.

Aquesta fortificació està considerada, dins de l'àmbit de transició entre les velles fortificacions medievals i les d'època moderna, com una veritable obra mestra de l'arquitectura militar.

Els trets principals d'aquesta nova construcció seran l'enfonsament del conjunt de la fortificació dins dels fossats, per tal de minimitzar les possibilitats d'impacte dels projectils d'artilleria; l'arrodoniment de les parts altes dels murs, i la combinació en la construcció de pedra i material ceràmic, especialment en les zones més susceptibles de rebre impactes, ja que aquest material és més fàcil de reparar i amorteix millor que la pedra l'impacte de les bales de ferro.

L'ESPLENDOR DELS CASTELLS MEDIEVALS CATALANS

DESPRÉS DELS CASTELLS MEDIEVALS. UN INNOVADOR MODEL DE FORTIFICACIÓ: LA TRAÇA ITALIANA DEL SEGLE XVI

Amb la generalització de l'ús de l'artilleria es va fer necessari desenvolupar un nou tipus de fortificació adaptada a aquesta realitat.

Els orígens d'aquest nou tipus de fortificació caldrà cercar-los a les darreries del segle XV i especialment en la primera meitat del segle XVI, moment en què trobarem els primers exemples d'aquest nou tipus de defenses a la península Itàlica (d'aquí el seu nom), en el marc dels intents d'invasió per part de la monarquia francesa.

En essència, aquest nou disseny de fortificacions es basava a construir muralles baixes i amples, aixecades amb materials que facilitessin l'absorció dels impactes, juntament amb la introducció de revellins i baluards, amb l'objectiu d'evitar el foc directe sobre les muralles i, al mateix temps, facilitar el foc creuat des de la mateixa fortificació. La concreció d'aquests canvis va donar com a resultat l'aparició de fortificacions en forma d'estrella, que va caracteritzar les defenses durant els tres segles següents.

UN DISSENY ADAPTAT AL PODER DES ESTATS D'ÈPOCA MODERNA

L'aparició d'aquest nou tipus de fortificació, aplicada normalment a ciutats i nuclis estratègics, va transformar de manera radical la manera d'afrontar els setges i de plantejar el conflicte.

La definició pràctica d'aquest model, atesa la magnitud de les despeses que suposava la seva realització, implicava al mateix temps que només pogués ser assumit pels recursos d'un estat. Per contra, l'atac a aquest tipus de fortificacions comportava al mateix temps unes despeses també enormes, tant en homes com en recursos, ja que l'única manera de vèncer-les era a partir de setges, que es podien perllongar durant molts mesos. Aquest fet implicava una realitat òbvia: la dimensió dels costos de la guerra només la podien afrontar les grans potències militars de l'època.

UN CAS SINGULAR: LA FORTIFICACIÓ DE LA VILA DE ROSES

Ubicada en el golf que porta el seu mateix nom, a la comarca de l'Alt Empordà, constitueix un punt estratègic de gran importància.

El disseny de les muralles amb baluards d'aquesta vila va anar a càrrec de l'enginyer d'origen italià Jean Baptista Calvi, autor, entre moltes altres, del projecte inicial de les espectaculars defenses d'Eivissa.

Les obres d'aquesta fortificació s'iniciaren a mitjans del segle XVI, i tingueren continuïtat fins a mitjans del segle següent, quan assoliren la forma que en bona part podem veure avui.

Fortalesa de Roses

Caixeta de joc

L'ESPLENDOR DELS CASTELLS MEDIEVALS CATALANS

ACTIVITATS

Conferències

Dijous 27 de setembre

"Els castells medievals catalans. Imatge actual d'uns testimonis del passat", a càrrec de Jordi Tura Masnou, co-missari de la mostra i director del Museu Etnològic del Montseny, la Gabella

A les 19 h. Activitat gratuïta

Dijous 18 d'octubre

"Les arrels de *Joc de Trons*: de la història a la ficció", a càrrec del crític de sèries Toni de la Torre

A les 19 h. Activitat gratuïta

Jornada medieval

Diumenge 18 de novembre

Vine al Museu d'Arqueologia a descobrir l'època medieval en família de la mà de cavallers i d'un autèntic joglar!

De 10 a 14.30 h

Visites guiades

A partir del 9 de setembre

"L'esplendor dels castells medievals catalans"

Diumenges a les 12.30 h. Activitat inclosa en el preu de l'entrada

Catàleg en línia

MAC

MUSEU D'ARQUEOLOGIA
DE CATALUNYA

Passeig de Santa Madrona, 39-41
Parc de Montjuïc
08038 Barcelona
Tel. 93 423 21 49
infomac@gencat.cat
mac.cat

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

Museu d'Arqueologia
de Catalunya